

υποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Στὰ πανεπιστήμια μάθαιναν «τὸ τέχνασμα νὰ κάνουν τοὺς ἀναγνώστες τους νὰ πιστεύουν ὅ,τι ἄρесе τοῦ λόγου τους καὶ νὰ κάμπτουν τῇ δύναμῃ τοῦ ἀληθινοῦ Λόγου μὲ λεκτικές λαβίδες: ἐγνοῶ μ' αὐτὸ τίς διακρίσεις ποὺ δὲ σημαίνουν τίποτα καὶ χρησιμεύουν μονάχα γιὰ νὰ θαμπώσουν τὸ πλῆθος τῶν ἁμαθῶν ἀνθρώπων. Ἐναγνώστες μὲ μυαλὸ ἔβρισκες τόσο λίγους, ποὺ οἱ γιό-
δαλτοι διαπρεπεῖς δόκτορες δὲ σκοτίζονταν γιὰ τὸ τί σκέ-
φτονταν ἐκεῖνοι. Τοῦτοι οἱ σχολαστικοὶ ὄφειλαν νὰ ἐπιδο-
κιμάζουν ὅλα τὰ ἄρθρα πίστεως ποὺ οἱ πάπες διάταζαν νὰ
πιστεύει κανεὶς ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ... ἐπίσης ἀπὸ τὰ πα-
νεπιστήμια ἔδβαιναν ὅλοι οἱ παπάδες καὶ σκορπίζονταν σὲ
χωρὲς καὶ χωριὰ γιὰ νὰ τρομάξουν τὸ λαὸ καὶ νὰ τὸν κά-
μουν νὰ ὑπακούσει ἀπόλυτα τὸν κανόνα τοῦ πάπα...» (37).

Τὸ ἐργαλεῖο αὐτό, ποὺ τόσο περίλαμπρα ἀπόδειξε τὴν σπουδαιότητά του στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, πρέπει τώρα νὰ μπεῖ στὴν ὑπηρεσία ἐνὸς πράγματος καινούργιου καὶ κα-
λοῦ: τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Ἡ ἐσωτερικὴ εἰρήνη, κατὰ τὸν Χόμπς, καθορίζεται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τίς ἰδέες ποὺ ἐμφυτεύθηκαν στοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ τὴ γνώμη του, ἐ-
πομένως, τὰ πανεπιστήμια, ὄντας τὰ σημαντικότερα θερ-
μοκήπια τῶν κυρίαρχων ἀντιλήψεων, πρέπει, κατὰ τὴν ὀρ-
γάνωση τῆς ἐπιστημονικῆς τους ἐργασίας, νὰ φτιαχτοῦν
ἔτσι, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνονται στοὺς σκοποὺς τοῦ κράτους.
"Ὅ,τι πρόσφεραν τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἐκκλησία, τώρα πρέ-
πει νὰ τὸ ἐπιτελέσουν γιὰ τὸ καινούργιο ἐθνικὸ κράτος ἰ-
σχύος, ποὺ εἶναι θεμελιωμένο σύμφωνα μὲ τὸ φυσικὸ δίκ-
αιο, καὶ μάλιστα σὰν ἢ πρὸ καλὴ μορφὴ διακυβέρνησης.
"Ὁ Χόμπς ἐκφράζεται πάνω σ' αὐτὸ ἐντελῶς ξεκάθαρα (38) :
«Οἱ πλάγες, ποὺ εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴ γαλήνη τοῦ κρά-
τους, ἐμφανίζονται μέσα στὸ φρόνημα τῶν ἁμαθῶν ὑπηκό-
ων, ἐν μέρει ἀπὸ τίς καθέδρες κι ἐν μέρει ἀπὸ τίς καθη-
μερινὲς κουβέντες ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι, ἐπειδὴ ἔχουν λίγες
ἄλλες ἀπασχολήσεις, βρίσκουν ἀρκετὴσχόλη γιὰ νὰ δια-
βάξουν βιβλία· κι αὐτοὶ πάλι παραλάβανε τίς γνώμες τους
ἀπὸ τοὺς δασκάλους, ποὺ ἐκπαιδεύουν τὴ νεολαία στὰ δη-

μόσια πανεπιστήμια. Γι' αυτό και πρέπει, αν θέλουμε να κάνουμε να ισχύσουν υγιείς διδασκαλίες, ν' αρχίσουμε απ' τὰ πανεπιστήμια. Ἐδῶ πρέπει νὰ τεθοῦν τὰ ἀληθινά, κι ἀποδειγμένα γι' ἀληθινά, θεμέλια μιᾶς πολιτειολογίας· κι οἱ νέοι, πού ἐκπαιδεύτηκαν ἐδῶ μέσα, θὰ μπορέσουν κατόπιν νὰ δασκαλέψουν πάνω σ' αὐτὰ τὴ μάζα, δημόσια καὶ στὰ καθέκαστα. Κι αὐτὸ θὰ τὸ κάμουν τόσο προθυμότερα κι ἐπιτυχέστερα, ὅσο περισσότερο ἔχουν πειστεῖ κι οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν ἀλήθεια ἐκεῖνου πού διακηρύσσουν καὶ διδάσκουν».

Ἡ μεγαλόπρεπη ἀπλότητα, μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζονται τοῦτες οἱ ἀπόψεις, δείχνεται ἀκόμα καθαρότερα στὴν κατὰ περιεχόμενο συζήτηση ὧσων, σύμφωνα μὲ τὸν Χόμπς, πρέπει νὰ διδάσκονται στὰ δημόσια ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς θρησκείας. Ἐπειδὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους, πού αὐτὸς προπαγάνδιζε, ἀνταποκρίνονταν στὰ συμφέροντα τῶν στρωμάτων τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ πού εἶχαν τὸ πιὸ πολὺ μέλλον μπροστά τους, μπορούσε κι ὁ ἴδιος νὰ προτείνει μὲ πεποίθηση τὴ δημόσια διδασκαλία τῆς ἀσφάλειας αὐτοῦ τοῦ κράτους σὰν τοῦ μοναδικοῦ πραγματικοῦ ἔγνομου λόγου γιὰ ὅλες τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ κράτους καὶ κοινωνίας δὲν ἦταν ἀκόμα γνωστὴ, μπορούσε νὰ γίνῃ πιστευτὴ ἡ πρόταση, ὅτι κάθε ἠθικὴ, ἐφόσα δὲν εἶχε κιόλας ἀντληθεῖ ἀπαγωγικὰ ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο σὰν ἡ ἀστικὴ ἀρετὴ τῆς φιλειρηνικότητος, εἶναι ταυτόσημη μὲ τοὺς νόμους πού ἐκδίδει τὸ κράτος. Ἀλλιῶς ὁ Χόμπς δὲ θὰ μπορούσε νὰ παραβλέπει ἐκεῖνο πού εἶχε κιόλας διαφύγει τοῦ Μακιαβέλλι, ὅτι τὰ ἰδεογενῆ μέσα ἰσχύος, πού τὴ χρῆση τους παραλαβαίνουμε ἀπὸ τὸ παρελθόν, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν δραστικὰ δὲ μποροῦν ν' ἀποστερηθοῦν τὸ σκοτάδι τῆς μυστικότητος ὅσον ἀφορᾷ τὸ σκοπὸ τους, σκοτάδι πού τὰ τύλιγε καὶ στὸ παρελθόν. Γιὰ τὸν Χόμπς, τὸ κράτος εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴν ἐγγύηση τῆς μέγιστης δυνατῆς εὐπραγίας τοῦ μέγιστου δυνατοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν του. Ὅπου τὸ κράτος δὲν ἐκπληρώνει αὐτὸ τὸν ὄρο, κι ἐπομένως χρειάζεται τὰ μέσα ἰσχύος του κατὰ τὸν πιὸ πιε-

στικὸ τρόπο, ἐκεῖ ἢ μέθοδος τοῦ Χόμπς, δηλ. ἡ ἀνοιχτὴ κατάδειξη τῶν συναφειῶν κρατικῆς ἰσχύος καὶ ἰδεογενῶν ἀγαθῶν, θάπρεπε νὰ φέρει τὰ χειρότερα ἀποτελέσματα. Ὁ ἴδιος εἶχε δὲ ζητήσει, σὰν ὄρα τῆς ἐπιτυχίας τῶν δημόσιων δασκάλων, νὰ ἔχουν πεισθεῖ γιὰ τὴν ἀλήθεια ὅσων διακηρύσσουν καὶ διδάσκουν. Ἀλλὰ ἡ γρήση τῆς ἀλήθειας σὰ μέσου ἰσχύος ἐξηγεῖται μὲ τὸ δικό της τρόπο μέσα στὴν ἱστορία. Στὰ ἀνερχόμενα στρώματα ἡ ἀλήθεια φαίνεται πραγματι σύμμαχος. Ὅμως εἶναι εὐμετάβλητη καὶ ἀπιστη. Στὸ προτσέσο τῆς ἐδραίωσης τούτων τῶν στρωμάτων βαθμιαία ὑπανοχωρεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες, πὺ εἶχαν ἔτσι πετύχει ν' ἀναγνωριστοῦν. Ἄν καὶ ὁ τύπος τῶν λέξεων πὺ διακηρύσσονται μὲ πεποίθηση μπορεῖ νὰ παραμείνει ὁ ἴδιος, ὅμως ἀποκόβεται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ὅπως καὶ ἡ ρήση «liberté, égalité, fraternité», ὄντας γραμμένη πάνω στὶς φυλακὲς τῆς γαλλικῆς Δημοκρατίας.

Ἐπίσης, ἐξαρχῆς εἶναι γιὰ τὸν Χόμπς βέβαιο ὅτι μονάχα μὲ τὴν ἀλήθεια δὲ μπορεῖ νὰ βγεῖ πέρα ἡ πολιτικὴ τῶν ἐξουσιαστῶν. Ὅταν λέει ὅτι τὸ κράτος πρέπει νὰ θάλλει στὴν ὑπηρεσία του τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ θρησκεία, θίγει τὸ ζήτημα τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ψευδαισθήσεων ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους· γι' αὐτὸν δὲ ἡ γνώση εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς φυσικῆς καὶ τῆς πολιτειολογίας. «Δὲ μ' ἀρέσει ἡ πρόθεση νὰ κάνω τὴ θρησκεία ἐπιστήμη, ἐκεῖ πὺ αὐτὴ θάπρεπε νὰναι νόμος. Καὶ ἂν δὲν εἶναι σ' ὅλες τὶς χῶρες ἢ ἴδια, ὡστόσο σὲ κάθε χώρα εἶναι ἀναμφισβήτητη» (39). Τὸ κράτος πρέπει νὰ ἀνακηρύσσει θρησκεία τὶς ψευδαισθήσεις πὺ εἶναι οἱ πιὸ χρήσιμες γιὰ τοὺς σκοποὺς του, νὰ κάνει νόμο τὴν ἀντίστοιχη λατρεία καὶ νὰ τὴν καλλιεργεῖ καὶ νὰ τὴν ἐξαπλώνει, σύμφωνα μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀγγλικῆς Ἰψηλῆς Ἐκκλησίας, μὲ μιὰ σειρά κληρικοὺς πληρωμένους ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο. Ὅπως προηγούμενα οἱ παπάδες εἶχαν ἐσκεμμένα ἐφεύρει καὶ διατηρήσει τὴ θρησκεία γιὰ τοὺς δικούς τους σκοποὺς, τὸ ἴδιο πρέπει τώρα νὰ κάμει καὶ τὸ κράτος γιὰ τοὺς δικούς του: «ὁ φόβος ἀόρατων δυνάμεων, εἴτε αὐτὲς ἐπινοήθηκαν εἴτε κλη-

ροδοτήθηκαν από την παράδοση, είναι: θρησκεία, όταν εμπεδώνεται για χάρη του κράτους· είναι δεισιδαιμονία, όταν δέν εμπεδώνεται για χάρη του κράτους» (40). 'Ο φόβος λοιπόν, βασική ιδιότητα τής ανθρώπινης φύσης, πρέπει να τεθεί, διαμέσου τής θρησκείας, στην υπηρεσία του κράτους, δηλ. να χρησιμοποιηθεί για την υπακοή απέναντι στους νόμους και γενικά για την πολιτική καλή συμπεριφορά. «'Ο,τι χρειάζεται ή ψυχική ζωή, από πίστη και ήθος, είναι γραμμένο — τ' ομολογώ — στη Βίβλο όσο γίνεται πιο απλά. Παιδιά, ν' ακούτε τους γονείς σας σέ όλα, κι έσείς, υπηρέτες, τ' αφεντικά σας! "Ας υπακούνε όλοι την ανώτερη εξουσία, είτε τὸ βασιλιά είτε τους απεσταλμένους του! 'Αγαπάτε τὸ Θεὸ με ὅλη σας τὴν ψυχή, και τὸν πλησίον σας σάν και τὴν ἐαυτὸ σας· αὐτὰ εἶναι λόγια τῆς 'Αγίας Γραφῆς πὸν τὰ καταλαβαίνεις πολὺ καλά! "Όμως οὔτε τὰ παιδιά οὔτε κι οἱ πλείστοι ἄνθρωποι καταλαβαίνουν γιατί ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸ κάνουν αὐτὸ. Δὲ βλέπουν ὅτι ἡ ἀσφάλεια τοῦ κράτους, ἄρα κι ἡ δική τους, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ὑποχρέωσῆς τους» (41)*.

Ἡ πίστη, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Λυτρωτὴς πὸν ἐπαγγέλεται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, θεωρεῖται ἀπ' τὸν Χόμπς ἐπαρκῆς ὅρος τῆς εὐδαιμονίας· γιατί ἔτσι θὰ κλίνει κανεὶς νὰ δεχταῖ πὸς ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν φέρνει τὴν αἰώνια εὐδαιμονία «Γι' αὐτὸ συμφωνῶ» μᾶς λέει στήν κατακλείδα τοῦ πρώτου σπουδαίου διαλόγου τοῦ «Βεχεμὼθ» (43), «πὸς οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦν στήν ἀγάπη τῆς ὑπακοῆς ἀπὸ ἱεροκήρυκες και εὐγενεῖς, πὸν στὰ νιάτα τους πῆραν καλὲς ἀρχὲς στὰ πανεπιστήμια, και πὸς δὲ θὰ ἔχουν ποτὲ μόνιμη εἰρήνη, ἂν τὰ πανεπιστήμια δὲ μεταμορφωθοῦν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κι οἱ κληρικοὶ δὲ μάθουν ὅτι ἄλλη ἐξουσία δέν ἔχουν ἔξω ἀπὸ ἐκείνη πὸν τους δίνει ἡ ἀνώτατη πολιτικὴ ἐξουσία». Συνειδητὰ λοιπόν ἡ θρησκεία, «ὁ φόβος ἀόρατων

* Καὶ ὁ "Εγελος εἶδε τὴ «σωστὴ» εὐσέβεια στή δημιουργία τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἀλήθεια και πρὸς τὴν κρατικὴ ἔννομη τάξη (42).

δυνάμεων», μπαίνει στην υπηρεσία της εξουσίας της κοινωνίας.

Άσφαλως, μέσα στον τρόπο σκέψης του Χόμπς, του πρώιμου άστου φιλοσόφου, σύμφωνα με την ιστορική του τοποθέτηση δεν υπάρχει μονάχα ή τάση προς επίρρωση των κοινωνικών ιδεών και θεωριών, παρά και ή — δεμένη με αυτήν — τάση προς κριτική τους διερεύνηση.

Ο ίδιος έγραψε και τούτη την πρόταση (44): «Αφού οί σκέψεις είναι έλεύθερες, ένας ιδιώτης είναι πάντα έλεύθερος να πιστεύει ή να μην πιστεύει μέσα του τις πράξεις που περνιούνται για θαύματα, ανάλογα με το που θα δεί ποιο όφελος προκύπτει από την πίστη του κόσμου προς όσους υποστηρίζουν κι έγγυούνται το θαύμα και μετά μπορεί να εικάσει, αν πρέπει να τις θεωρήσει για θαύματα ή για ψέματα». Τούτη ή άποψη περικλείνει μιάν έκρηκτική ιστορική διαλεκτική, που παρουσιάζεται όταν οί καταρχή «ιδιωτικές» μόνο και περιορισμένες γύρω άπ' την πίστη στα θαύματα σκέψεις αποκτούν δημόσια έπιρροή σαν περιεκτική κριτική των κυρίαρχων ιδεών.

Το θεμελιώδες πρόβλημα, που έγείρει έδω ή φιλοσοφία της ιστορίας του Χόμπς, είναι — όπως κιόλας είπαμε παραπάνω — το πρόβλημα της ιδεολογίας. Αυτή ή έννοια, που στην πραγματικότητα είναι πολύ πιο άπτή, στον Χόμπς βέβαια δεν υπάρχει ακόμη κατά τον λεκτικό τύπο, όμως συναντιέται κιόλας κατά το περιεχόμενό της. Όπως και νάχει, σ' αυτόν άπλουστεύεται και σημαίνει το σύνολο των πεποιθήσεων, που κυριαρχούν μιάν όρισμένη περίοδο σε μιάν όρισμένη κοινωνία και που είναι κατάλληλες για τη διατήρηση της μορφής αυτής της κοινωνίας. Η αντίληψη του Χόμπς, και μαζί του Σπινόζα κι όλου του Διαφωτισμού, μπορεί να διατυπωθεί κάπως έτσι: ή πορεία της ίσαμε τώρα κοινωνίας συλλαμβάνεται μονάχα αν λογαριάσουμε σαν έναν από τους σπουδαιότερους παράγοντες την καθοδήγηση των ανθρώπων με ιδεολογικά μέσα. Στον όψιμο Μεσαίωνα κυρίως οί εύγενείς και οί ιερείς ήσαν εκείνοι οί όποιοι διατήρησαν διαμέσου της ιδεολογίας ένα κοινωνικό

μύρφωμα, πού ἀπ' τῆ συνέχιση τῆς ὑπαρξῆς του ἐξαρτιό-
ταν οὐσιαστικά ἢ προνομιακή τους ἰσχὺς. Στὴν ἰδεολογία
ἀντιπαρατίθεται ὁ Λόγος. Αὐτός, πού στὸν Χόμπς συχνὰ ὀ-
νομάζεται «ὀρθὸς Λόγος», εἶναι ταυτόσημος μετὰ τὴν ἐπιστή-
μη καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο, εἶναι ἡ συμπερίληψη ὅλων τῶν
προτάσεων πού στηρίζονται σὲ πραγματικὴ διόραση*.

Γιὰ τὸν Χόμπς καὶ τὸν Διαφωτισμό, λοιπὸν, ὁ Λόγος
συνίσταται ἀπὸ μιὰ σειρά γνώσεων, πού μπορεῖ ἐκάστοτε
νὰ μεγαλώσει μετὰ βάση τὴν πείρα ἢ τὸν συναγόμενο λογικὸ
στοχασμό· ὅμως τὰ ἴδια τὰ μέλη αὐτῆς τῆς σειράς πρέπει
νὰ ἐδραιώνονται μιὰ γιὰ πάντα, κι ἀφοῦ πιά βρεθοῦν δὲν
πρέπει νὰ σαλεύονται ἀπ' τὴ θέση τους. Ἔτσι ὑπάρχει, ὄχι
μόνο μιὰ ἀπλῶς ἔγκυρη ἔννοια τῆς φύσης, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ
μιὰ ἔννοια τῆς ἠθικότητας καὶ τοῦ ἀληθινοῦ συμφέροντος
ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἔχει γενικὴ ἰσχὺ μέσα στὸ
χῶρο καὶ στὸ χρόνο· ὅλες οἱ κατηγορίες πού ἐντάχθηκαν
στὴν ἰδέα ἐκείνη τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, ἡ ὁποία
ἀναγνωρίστηκε σὰν ὀρθή, θεωροῦνται αἰώνιες. Ὡστε ἡ ἱ-
στορία ἐμφανίζεται οὐσιαστικὰ σὰν τὸ προτσέσο, ὅπου ἡ ἀν-
θρωπότητα ἀποχτάει τὴν ἀπόλυτη κατοχὴ τοῦ Λόγου· καὶ
κοντὰ σ' αὐτὴ θάταν τὸ δίχως ἄλλο δεδομένη καὶ ἡ ἀριστη
ρύθμιση τῆς κοινωνίας, πού ἐπιδιώκεται σὰν τελικὴ κατά-
σταση. Ἐπειδὴ τούτη ἐδῶ ἡ κατάσταση καθορίζεται σύμ-
φωνα μετὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου — διαφύλαξη
τοῦ γενικοῦ καλοῦ, μετὰ ἐξασφαλισμένη τὴ δραστηριότητα
τῶν ἀτομικῶν ἐγωισμῶν — καὶ ἐπειδὴ τούτα τ' ἀξιώματα
διατυπώνουν τὴν οὐσία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἀντικειμενικὰ
ἡ θεωρία αὐτὴ σημαίνει μιὰ σύλληψη τῆς ἱστορίας σὰν προ-

* Σ' ὁλόκληρο τὸν ἀγγλικὸ καὶ γαλλικὸ Διαφωτισμὸ ἡ ἔν-
νοια «Λόγος» σημαίνει τὴν ὀρθὴ γνώση καὶ τὴν κατοχὴ τῆς ἀ-
πὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ὅτι οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι γύρω
ἀπὸ τὸν Χριστιανὸ Βόλφ πήραν τὴ λέξη «Raison» ἀπλῶς μετὰ
τὴν ἔννοια μιᾶς ψυχικῆς παρακαταθήκης, εἶχε σὰ συνέπεια μιὰν
ἀνήκουστη σύγχιση, πού καὶ στὸν Κάντ ἀκόμα δὲν ἔχει παρα-
μεριστεῖ ὁλότελα.

όδου πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, μὲ τὴν ἰδιοκτησιακὴν τῆς διάταξιν καὶ τὸν ἐλεύθερο συναγωνισμό. Ἡ πρόοδος αὐτὴ μετρίεται μὲ τὶς ἰδέες τῶν ἰδίων τῶν στοχαστῶν, πού εἶναι χρονικὰ καθορισμένες, μὰ θεωροῦνται αἰώνιες. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Χόμπερ καὶ στὸν Διαφωτισμό: ὁ πρῶτος δέχεται ἀφελῶς ὅτι ὁ Λόγος κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι δεδομένος καὶ ἕτοιμος ἤδη ἐξαρχῆς, μόνο πού εἶχε σκεπαστεῖ μὲ ὀρισμένα τεχνάσματα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν παραπλανητικὴν τακτικὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ κατὰ τοὺς Διαφωτιστές, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ρουσσώ, ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μονάχα μὲ θάσση τὴν κοινωνικὰ ὀργανωμένην κείρα — βέβαια, καὶ κατὰ τὴν δικὴν τους γνώμη, ἀφοῦ ξεπεραστοῦν οἱ δυσκολίες πού προβάλλουν οἱ κυρίαρχοι. Ἄν λοιπὸν γιὰ τὸν Χόμπερ ἡ γνώση στέκει κιάλας στὴν ἀρχή, ὅπως στὴ βιβλικὴ ἱστορία, καὶ ἂν συσκοτίστηκε μόνο ἀπ' τὸ κρίμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔτσι ἐμποδίστηκε ἡ δραστηριότητά της, γιὰ τὸν Διαφωτισμό εἶναι φυσικὸς νόμος ὅτι στὴν ἀρχὴ ὀρίσκει ἡ ἰδεολογία, πού εἶναι δυνατό νὰ παραγκωνιστεῖ μονάχα μέσα στὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ προτσέσου.

Κοινὸ παραμένει: σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις τὸ ὅτι ὁ Λόγος μένει αἰώνια ὁ ἴδιος καὶ ὅτι ἐμεῖς μπορούμε ἐδῶ καὶ τώρα νὰ συλλάβουμε μιὰ γιὰ πάντα τὴν ἀλήθεια, μὲ δλη τὴν ἰκανότητά της νὰ πολλαπλασιάζεται. Ἐνὸσω ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀντικείμενο, πρὸς τὸ ὁποῖο κινουῦνται οἱ ἄνθρωποι ἢ ἀπ' τὸ ὁποῖο ξεμακραίνου, παραμένει ἄθικτη ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀπὸ τὸ πρόσκαιρο πεπρωμένο τῶν ἀνθρώπων. Ἐτσι, ἡ θεωρία τούτη, πού ἡ προβληματικὴ της πρωτογίνεται ξεκάθαρη στὸν Ἐγγελο, παρουσιάζει πρὸς τὴν θρησκείαν, τὴν ὁποία ἡ ἴδια τὴν ἀντιμάχεται ὡς ἰδεολογία, τὴν ὁμοιότητα, ὅτι καὶ αὐτὴ ὑπόσχεται νὰ δώσει ἀπόλυτη καὶ τελειωτικὴ ἀλήθειαν. Γι' αὐτὴν εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ χρονικὸ σημεῖον, στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἡ ἴδια, ἔχει ἰδιοποιηθεῖ τὴν ἀλήθειαν.

Ἐτσι, ἡ νεότερη φιλοσοφία θεωρεῖ τελειωτικὴ τὴν διδασκαλίαν της γιὰ τὴ φύσιν καὶ τὴν κοινωνίαν, δείχνοντας καὶ τὴν ἱστορίαν ἀποκλειστικὰ μὲ μαῦρον ἢ ἄσπρον χρῶμα.

Για όλες τις πεποιθήσεις περασμένων εποχών, που στέκουν απέναντί της, υπάρχουν μόνο τα κατηγορήματα της απάτης ή, στην καλύτερη περίπτωση, της πλάνης· τα ιδεογενή επιτεύγματα του παρελθόντος ανήκουν σε μια κακή συνείδηση ή σε μια κακή γόηση. Βέβαια, βρίσκουν σε κάμποσους στοχαστές του Μεσαίωνα, και πιο πολύ της αρχαιότητας, ορισμένα κοινά σημεία με το παρόν κι επιδαφιλεύουν ιδιαίτερο έπαινο, σε αντίθεση με τη μεσαιωνική αξιολόγηση, σ' έναν Δημόκριτο ή σ' έναν Επίκουρο σαν σε πρόμαχο και κήρυκα, σαν σε τυχαίο φαινόμενο μεγαλοφυΐας· όμως αυτή ακριβώς η αξιολόγηση αποκαλύπτει ακόμα έντονοτερα τη σιγουριά της πίστης στον ίδιο τους τον έαυτό, στην υπερχρονική αλήθεια που κατέχουν στέρεα, σε αντίθεση προς το χωροχρονικό τους περίγυρο. Το κοινό σημείο με την επικρινόμενη θρησκευτική σκέψη συνίσταται στο ότι κι αυτοί αποσπούν ξένες θεωρήσεις από τις συναρτήσεις τους, τις συγκρίνουν με τις δικές τους και κατόπιν απλώς τις απορρίπτουν ή τις δέχονται χωρίς να μπορούν να συλλάβουν τον ιστορικό τους ρόλο. Όπως ο πιστός απλώς χωρίζει, με βάση την αποκάλυψη, που την παίρνει σαν αιώνια αλήθεια, τον αίρετικό από τον άγιο, έτσι κι η φιλοσοφία του αστικού υλισμού χωρίζει, με βάση το δικό της Λόγο, τους τρελούς και τους απατεώνες από τους σοφούς και τους μάρτυρες.

Για τη στάση αυτή, δηλ. το να έφησυχάζει κανείς με το ξερό «ναι» ή «όχι» κατά την αξιολόγηση πολιτιστικών φαινομένων του παρελθόντος και απλώς να τα συγκρίνει αντί να τα κατανοεί, ο Έγγελος βρήκε τα εξής λόγια: «όλη η ιστορία της φιλοσοφίας» είναι «ένα πεδίο μάχης, σκεπασμένο απ' τα κόκαλα των νεκρών... ένα βασίλειο όχι μονάχα περασμένων και σωματικά πεθαμένων ατόμων, παρά κι αναιρεμένων, πνευματικά παρωχημένων συστημάτων, που το ένα τους σκότωσε κι έθαψε το άλλο. Και βέβαια, αντί «δεύρο ακολουθήσε μοι» θάπρεπε μάλλον να λέγεται στην περίπτωση αυτή: «ακολουθήσε τον έαυτό σου τον ίδιο», δηλ. κρατήσου στην δική σου πεποίθηση, μείνε στη δική σου τη

γνώμη. Γιατί νὰ σταθείς σὲ μιὰ ξένη;... Μὰ ἡ προηγούμενη πείρα πιὸ πολὺ δείχνει ὅτι σὲ μιὰ τέτοια φιλοσοφία μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν κι ἄλλα λόγια τῆς Γραφῆς, ἐκεῖνα ποὺ λέει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: «ἔτι γὰρ μικρὸν ὅσον ὅσον, ὁ ἐρχόμενος ἤξει καὶ οὐ χρονιεῖ». Δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ ἔρθῃ ἡ φιλοσοφία ποὺ θ' ἀναιρέσῃ: καὶ θὰ παραμερίσῃ τὴ δικιά σου, τὸ ἴδιο ὅπως δὲν ἀργήσῃ καὶ γιὰ καμιάν ἄλλη... Οἱ πράξεις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι περιπέτειες — ἐλάχιστα μόνον εἶναι ρομαντικὴ ἢ παγκόσμια ἱστορία — οὔτε ἀπλῶς μιὰ συλλογὴ ἀπὸ τυχαῖα συμβάντα ἢ ταξίδια πλανώμενων ἵπποτων ποὺ διαπληκτίζονται γιὰ τὸ κέφι τους, ἀποκάνουν ἀσκοπα κι ἡ δραστηριότητά τους ἀφανίζεται δίχως ἴχνη. Οὔτε πάλι σοφίζεται κάτι ὁ ἓνας ἐδῶ καὶ κάτι ἄλλο ἓνας ἄλλος ἐκεῖ...» (45). — «Ὅσο γιὰ τὸ ἄτομο, τὸ καθένα εἶναι τέκνο τῆς ἐποχῆς του· ἔτσι καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς κατανοημένης σὲ σκέψεις. Τὸ ἴδιο ἀνόητο εἶναι νὰ καυχηθοῦμε ὅτι κάποια φιλοσοφία ξεπερνάει τὸν κόσμον ποὺ τὴν τριγυρίζει, ὅσο κι ὅτι ἓνα ἄτομο ξεπερνάει τὸν καιρὸ του, πηδάει πάνω ἀπ' τὴ Ρόδο»* (46). Κατὰ τὸν Ἑγέλο, τὴν ἔννοια ἰδεῶν, ποὺ ἐμφανίστηκαν μέσα στὴν ἱστορία, τὴ συλλαμβάνουμε τότε μόνον, ὅταν τὶς νοήσουμε μὲ δάση τοὺς καθορισμοὺς τῆς ἐποχῆς τους, δηλ. ὅταν τὶς δοῦμε στὴ σχέση τους μὲ ὅλες τὶς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. «Ἡ θρησκεία ἑνὸς λαοῦ, οἱ νόμοι του, τὰ ἥθη του, ἡ κατάστασις τῶν ἐπιστημῶν, τῶν τεχνῶν καὶ τῶν νομικῶν σχέσεων, ἡ λοιπὴ του δεξιότης καὶ φιλοπονία γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν φυσικῶν του ἀναγκῶν, ὅλες τοὺς οἱ τύχες κι οἱ σχέσεις καὶ οἱ γείτονές του σὲ πόλεμον καὶ εἰρήνην — ὅλα τοῦτα στέκουν σὲ στενότατη συνάρτησις... Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ καθοριστῇ, τί ὑπάρχει πραγματικὰ γιὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς συνάρτησις». (47).

Ἀπὸ τὸν Χόμπς ἴσαμε τὸν Διαφωτισμὸ ἐπανειλημμένα βέβαια πιστοποιήθηκε μιὰ τέτοια συνάρτησις (ὁ Ἑγε-

* Ὁ Ἑγέλος λογοπαίζει μὲ τὴ γνωστὴ φράση (Σ.τ.Μ.).

λος αναθυμᾶται τὸν Μοντεσκιέ), ὁμως ἔγινε ἀντιληπτὴ ἐξωτερικὰ μόνο. Συναρτοῦν ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς ἐνὸς λαοῦ καὶ τὶς ἐντάσσουν σ' ἓνα «λαϊκὸ πνεῦμα», ὁμως δὲν καταπιάνονται νὰ ἐρμηνεύσουν συστηματικὰ τὸ περιεχόμενον τῶν θρησκευτικῶν, μεταφυσικῶν καὶ ἠθικῶν ἰδεῶν μεθὰ τῆς δομῆς τῆς ἀντίστοιχης κοινωνίας. Ὅμως αὐτὸ ἀκριδῶς εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας. Σωστὸ εἶναι ὅτι ἡ ψευδὴς συνείδησις ἀφαιρεῖ σὰν τέτοια τὴν προσωπίδα μπροστὰ στὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη· ὁμως γιὰ τὴ γνῶσις τῆς ἱστορίας δὲν ἀρκεῖ νὰ πραγματευτοῦμε τὶς θρησκευτικὰς ἢ μεταφυσικὰς ἰδέες, ἐφόσον αὐτὲς δὲ μποροῦν πιά νὰ συμδιβάσθωσιν μετὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης, σὰν ἀπλᾶ σφάλματα, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ποὺ στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη ἀπορρίπτουμε μιὰ ψευδὴ ὑπόθεσιν σὰ σφάλμα κάποιου ἐρευνητοῦ. Ἡ ἀναγωγὴ τῆς θρησκείας σὲ ὑποκειμενικὸ ἐφεύρημα τῶν παπάδων ἤδη εἶναι ἐσφαλμένη, ἐπειδὴ οἱ ἰδιότητες, ποὺ προϋποθέτει λ.χ. ὁ Χόμπς σὰν κίνητρα τῶν παπάδων καὶ τῶν εὐγενῶν, καὶ προπαντὸς ἡ ὁρμὴ τοῦ κέρδους, εἶναι ψυχικὰ κίνητρα ποὺ πρωτοαναπτύχθησαν ἀπ' τὴν ἀστικὴν κοινωνίαν. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Χόμπς τὰ εἶδε καὶ μπόρεσε νὰ τὰ στοχαστεῖ ὡς τὸ τέρμα· ὁμως αὐτὰ διόλου δὲν ἦσαν ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸν πρῶτον Μεσαίωνα, ἅς ποῦμε.

Οἱ σημαντικὰς ἰδέες, ποὺ κυριαρχοῦν σὲ μιὰν ἐποχὴν, ἔχουν βαθύτερη προέλευσιν ἀπὸ τὴν κακὴ θέλησιν μερικῶν ἀτόμων. Αὐτὰ ἤδη γεννιοῦνται τὰ ἴδια μέσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ δομὴ, ἢ ὅποια προδιαγράφεται ἀπὸ τὸν τρόπον ποὺ βιοπορίζονται οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς. Ὅπως καὶ τοῦ πρωτόγονου κυνηγοῦ καὶ ψαρᾶ προδιαγράφεται μεθ' ὀρισμένον τρόπον, ἀπὸ τὴν ἀπλὴν διαδικασίαν τοῦ βιοπορισμοῦ του, ὄχι μόνον ἡ ὕλικὸς τρόπος ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ ὁ πνευματικὸς του ὀρίζοντας, ὅπως ἡ διαμόρφωσις τῆς ζωῆς συγκαθορίζει, μεθὰ τῆς αὐτῶν τῶν πρωτόγονων ἐξελικτικῶν στάσεων, ὄχι μόνον τὴν ἐμπράγματὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ τὴν γνῶσιν αὐτῶν γιὰ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν δομὴν τῆς κοσμοεικόνας αὐτῶν — ἔτσι καὶ στὶς πρὸς διαφορισμένους μορφὰς κοινωνίας τὸ πνευματικὸν εἶναι τῶν ἀνθρώπων

συνυφαίνεται με τὸ βιοτικὸ προτσέσο τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν καὶ τὸ ὁποῖο καθορίζει τὴ δραστηριότητά τους. Οὔτε ἡ πραγματικότητα εἶναι πράγμα συμπαγές, οὔτε κι ἡ συνείδηση εἶναι στιλπνὸς καθρέφτης πού, κατὰ τὸν Διαφωτισμὸ, μπορεῖ νὰ θολώσει ἀπὸ ἀνόητες ἢ ἐγκληματικές ἀνάσεις ἢ νὰ καθαρῖσται ἀπὸ ἄλλες, γνωστικές, — παρὰ ἡ ὅλη πραγματικότητα εἶναι ταυτόσημη μετὸ βιοτικὸ προτσέσο τῆς ἀνθρωπότητας, στὸ ὁποῖο δὲ μένουν ἀμετάβλητες οὔτε ἡ φύση, οὔτε ἡ κοινωνία οὔτε ἡ σχέση τους. Ἔτσι, δὲ μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν τρόπο τῆς πνευματικῆς κατασκευῆς τῶν ἀνθρώπων χωρὶς γνώση τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ζοῦν, καὶ μάλιστα, ἂν παραβλέψουμε τοὺς πρωτόγονους, χωρὶς γνώση τῆς ἰδιαίτερης τοποθέτησης τῆς ομάδας, ὅπου ἀνήκουν, μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ διαδικασίαν. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ πρωτόγονου κυνηγοῦ καὶ φαρὰ οἱ ζωτικὲς γιὰ τὴ διατήρηση καὶ συνέχιση τῆς ζωῆς λειτουργίες δὲ συνενώνονται πιά στὰ ἴδια τὰ μεμονωμένα πρόσωπα, παρὰ καταμερίζονται σὲ διαφορετικὲς ομάδες μέσα στὴν κοινωνίαν. Ἔτσι ὁμοῦς διαφορίσθηκε ἀναγκαστικὰ κι ὅλη ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ ἀναπτύχθησαν μέσα τῆς ἀντιθέσεις. Ἐπομένως μιὰ ἐνιαία ἱστορία τῶν ιδεῶν τῆς τέχνης, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει μεγάλα χρονικὰ διαστήματα κι ἔτσι περιορίζεται σὲ καθαρῶς πνευματικὰ ἐξελικτικὰ γνωρίσματα, εἶναι νοητικὴ κατασκευή.

Γιὰ πρώτη φορά στὴ νεότερη φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας τέθηκε ἀπὸ τὸν Χόμπς καὶ τὸν Διαφωτισμὸ τὸ πρόβλημα τῆς ιδεολογίας, δηλ. τῆς σχέσης κυρίαρχων ιδεῶν, πού ἀναγνωρίζονται σὰν ψευδεῖς, πρὸς τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν. Ὅμως ἀντὶ νὰ νοήσουν τὴν ιδεολογίαν στὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν κοινωνίαν, ἀρκέστηκαν στὴν ψυχολογίαν τῶν ἀτόμων, ἔτσι πού τελικὰ σὰν περιεχόμενο καὶ σκοπὸς τῆς μεσαιωνικῆς θρησκευτικότητος παρουσιάστηκαν ψυχολογικοὶ καθορισμοὶ τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, ὅπως τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον, ἡ δεξιότης, ἡ προσκτητικὴ ὁρμή, ἡ ἐκμετάλλευση καὶ τὸ κέρδος. Ὅμως αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ ἐμπεριέχει ἀδιαχώ-

ριστα τή γνώση καὶ τήν ἰδεολογία, εἶναι πῶς πολὺ τὸ μὶ-
φωμα τοῦ μεσαιωνικοῦ Λόγου — πράγμα πὸ ἀποκαλύπτε-
ται βέβαια μονάχα σὲ μιὰ παρατήρηση τῆς συνολικῆς κοι-
νωνικῆς δυναμικῆς. Μὰ ἡ στατικὴ ἐκείνη φιλοσοφία παρέ-
μεινε σὲ μιὰ ξερὴ ἀντιπαράθεση «Λόγου» καὶ ἰδεολογίας,
χωρὶς νὰ συλλάβει καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ στὸν ἱστορικὸ τους ρό-
λο. Ἡ κατεύθυνση πρὸς μιὰ τέτοια γνώση θάταν ταυτόση-
μη μὲ τὴν κριτικὴ αὐτοσυνείδηση ὅσο ἀφορᾷ τὴν αἰωνιότη-
τα τῆς δικῆς μας τῆς θεώρησης. Θάπρεπε ν' ἀναγνωριστεῖ
ἡ ὕλική καὶ ἰδεογενὴς ἐξέλιξη τῶν προηγούμενων περιό-
δων σὰν ἀναγκαία προϋπόθεση τοῦ Διαφωτισμοῦ, κι ὁ Δια-
φωτισμὸς, σύμφωνα μὲ μιὰ φράση τοῦ Ἑγελου (48), θά-
χε «διαφωτιστεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του»· ἐπιπλέον θάχε γίγει
ξεκάθαρη ἢ καταρχὴ μεταβλητότητα τῶν κατηγοριῶν κι
ἡ ἱστορικὴ τους ἐξάρτηση, ἐνῶ ἡ ἀκαμπτὴ ἔννοια ἐκείνης
τῆς ἐποχῆς (πὸ πῶς πίστευε στὸν ἑαυτό της τὸ ἴδιο ἀδιατάρα-
κτα ὅσο κι ὁ Μεσαίωνας) γιὰ τὸ Λόγο, θά εἶχε γνωρίσει
τὴν κατάλυσή της.

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξάρτηση τῶν πνευ-
ματικῶν μεγεθῶν δὲν ἐδῆγε στὸν ἱστορικὸ σχετικισμό. Ἐ-
ξάρτηση μιᾶς πρότασης καὶ ἰδεολογία εἶναι πράγματα ξε-
χωριστά. Τὸ ὄριο ἐκείνου, πὸ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὀνο-
μάσουμε δίκαια «ἰδεολογία», τὸ θέτει τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο
τῆς γνώσης μας*. Τὸ σφάλμα τοῦ Χόμπς καὶ τῶν διαδόχων
του δὲν ἦταν ὅτι πῆραν στὰ σοβαρὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἐπο-
χῆς τους κι ἄρχισαν νὰ ἐρμηνεύουν σὰν κοινωνικὰ δραστι-
κὴ ψευδαίσθηση διδασκαλίες ἀσυμβίβαστες μ' αὐτήν, παρὰ
πῶς πολὺ ὅτι τὸ δικό τους γνωστικὸ ἐπίπεδο τὸ ὑποστασιο-
ποίησαν in summa σὰν αἰώνιο Λόγο, ἀντὶ νὰ τὸ ἰδοῦν κι

* Ἡ διόραση τῆς ἱστορικῆς ἐξάρτησης μιᾶς θεωρίας ποτὲ
δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπόδειξη ὅτι αὐτὴ εἶναι ἰδεολογική. Ἐ-
δῶ μᾶλλον χρειάζεται ἡ πολὺ περίπλοκη κατάδειξη τῆς κοινο-
νικῆς της λειτουργίας.

αυτό σαν μιὰ καίρια στιγμή τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ προ-
τσέσου, ἢ ὁποῖα, μέσα στό προχώρημα τῆς ἱστορίας, ὑπό-
κειται ὄχι μόνο στήν ἀνάλυση, ἀλλά καί στήν ἐπαλήθευση,
καί, ἂν λάχει, στήν ἀλλαγὴ.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στήν αὐστηρή, συνειδητὴ σκέψη καί ἡ ἐ-
πίγνωση τῆς ἐξάρτησης τῶν γνώσεων, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμε-
νο καί τὴ διάρθρωσή τους, δὲν ἀλληλοαποκλείονται, παρὰ συν-
αρμολογούνται ἀναγκαστικά. Τὸ ὅτι ὁ Λόγος δὲ μπορεῖ νὰ γίνει
σίγουρος γιὰ τὴν αἰωνιότητά του, τὸ ὅτι ἡ γνώση εἶναι σιγου-
ρευμένη γιὰ μιὰν ἐποχὴ, ἀλλὰ ποτὲ γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἱστορι-
κὸ μέλλον, καί τὸ ὅτι ἡ ἐπιφύλαξη τῆς χρονικῆς ἐξάρτησης
ἀφορᾷ ἀκριβῶς τὴ γνώση, ἢ ὁποῖα τὴν ἐξακριβώνει — τὸ
παράδοξο τοῦτο δὲν αἶρει τὴν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ μας,
γιατί ἀκριβῶς στήν οὐσία τῆς γνήσιας γνώσης ἀνήκει τὸ
νὰ μὴν κλείνεται ποτέ. Ἴσως αὐτὴ εἶναι ἡ θαυτέρευη σημα-
σία ὅλης τῆς διαλεκτικῆς φιλοσοφίας. «Ὁμως ἡ χειρότε-
ρη ἀρετὴ», διαβάζουμε στήν «Ἐγκυκλοπαιδεία», «εἶναι ἐ-
κείνη ἢ μετριοφροσύνη τῆς σκέψης, πού τὸ πεπερασμένο τὸ
κάνει κάτι ἐδραῖο καί ἀπόλυτο, ἐνῶ ἡ πιὸ ἀδάσιμη γνώση
εἶναι νὰ παραμένεις προσκολλημένος σὲ κείνο πού δὲν κλεί-
νει τὸ λόγο του μέσα του... Τούτῃ ἢ μετριοφροσύνη εἶναι ἡ
ἐμπέδωση τοῦ μάταιου καί τοῦ πεπερασμένου στὴ θέση τοῦ
ἀληθινοῦ — κι ἐπομένως συμπίπτει ἢ ἴδια μὲ τὸ μά-
ταιο» (49). Σ' ἓνα ἄλλο χωρίο ὁ Ἐγγελοσ ἀναλύει πῶς ἡ
διαλεκτικὴ εἶναι ἐκείνη «πού ἐπαναδιαφωτίζει τοῦτο τὸ ἔλ-
λογο κι ἀλλιότιχο ὄν γιὰ τὴν πεπερασμένη του φύση καί
τὴν ψεύτικη ἐπίφαση τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν προϊόντων του,
ἐπανοδηγώντας το στὴν ἐνότητα» (50). Στὸν Ἐγγελοσ ἡ
διαλεκτικὴ εἶναι ἤδη τελεσιουργημένη μέσα στό ἀπόλυτο
πνεῦμα καί δὲν εἶναι ἀπόσπασμα τῆς ἀσυντέλεστης ἱστορί-
ας τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐγγελοσ ἔπεσε στήν πλάνη τοῦ
Διαφωτισμοῦ, πού τόσο σφοδρὰ καταπολέμησε: ἐφάρμοσε τὴ
διαλεκτικὴ μονάχα στό παρελθόν καί τὴ θεώρησε κλειστὴ
γιὰ τὴ δική του θέση μέσα στὴ σκέψη. Κι αὐτὸς ἔκαμε στὴ
σκέψη τοῦ αἰωνιότητα μιὰν ἱστορικὴ στιγμή. Ἐπειδὴ ὁμοίως
πέρασε τὴν πραγματικότητα γιὰ ἐξεικόνιση τῆς ἰδέας, ἔ-

πρεπε, μαζί με τή φιλοσοφία του, ν' ἀποθεώσει καί νά λα-
τρέψει κυριολεκτικότερα καί τὰ πολιτικά θεμέλια πάνω στά
ὅποια αὐτή ὀρθωνόταν, δηλ. τὸ προεπαναστατικὸ πρωσσικὸ
κράτος. Τούτη ἡ γονυκλισία μπροστά στό ὑπάρχον στάθη-
κε ἡ ἐσφαλμένη «ταπεινοφροσύνη» τῆς δικῆς του σκέψης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ